

ÇAYHAN (EREĞLİ/KONYA) AĞZI ÜZERİNE GÖZLEMLER

*Faruk YILDIRIM**

1. Giriş

Ereğli bölgesi, Leyla Karahan'ın tasnifinde bir kavşak noktası niteliğindedir. Bölge, Karahan'ın haritasında (1996: Harita 28) Batı grubu ağızlarının VII., VIII. ve IX. alt gruplarının kesiştiği bir alan olarak görünmektedir. Gerçekten de Ereğli ilçesinde kabaca Bekdik, Çayhan (Çayan), Dağlı, Deryüzü ve Güneybatı-Merkez ağızları şeklinde tasnif edilebilecek bir diyalektolojik çeşitlilik söz konusudur. Bu çalışmada Ereğli ağızlarından Çayhan (Çayan) ağızı üzerinde durulacaktır.

37° 32' kuzey enlemiyle 34° 19' doğu boylamında kurulmuş bulunan Çayhan, Konya'nın Ereğli ilçesine bağlı bir beldedir. İlçe merkezine uzaklığı 35 km. olan beldenin nüfusu yaklaşık olarak 3500'dür. 1967'de belediye teşkilâtı kurulmuş olan kasaba, Konya'ya 185, Adana'ya 160 km mesafededir. Kasabada yaşayan nüfustan daha fazlası Adana, Mersin, Antalya ve İstanbul'a göç etmiştir.

Çayhan, komşu yerleşim birimlerinde oturanlar tarafından Çayan şeklinde telâffuz edilirken, Çayhanlılar beldelerinin adının Çayhan olduğunu, bu adın köyün yanından geçen çay ve eskiden burada bulunan bir handan geldiğini, eskiden Çay Hanı olan ismin zamanla Çayhan'a dönüştüğünü ısrarla dile getirirler. Çayhanlılar,

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Ü.

4666 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağzı Üzerine Gözlemler

beldenin tarihinin çok eski olduğunu, değişik yerlerden gelen sülalelerin burayı yurt tuttuğunu, zamanla büyüyen köyden ayrılan bazı ailelerin Çakmak ve Aziziye (Aşağı Çayhan) köylerini kurduğunu, bazı ailelerin ise Kuskuncuk köyüne yerleştiklerini söylerler. Bu iddia, söz konusu edilen köylerde yaşayanlar tarafından da dile getirilmektedir. Köyler arasındaki akrabalık iddiası, ağız araştırmalarıyla da teyit edilebilmektedir. Ancak beldenin adıyla ilgili iddia, tarihî verilerle örtüşmez. Yusuf Halaçoğlu bu konuda şunları yazmaktadır: “*Ulukışla ile Ereğli arasında bulunan hâli ve harâbe Çavuşlar karyesi Derbendi'nin (Kuzuluk Hanı) de, önemli bir mevkiide bulunmasından dolayı tamiri ve şenlendirilmesi için 1720'de karar alınmıştı. Bunun üzerine yapılan çalışmalar sonunda, Boz-ulus Türkmenleri cemâatlerinden Çayan cemaatine tâbi Ebü'd-derdâ ve Hacılar mahalleleri, kendi istekleriyle yerleşmiştir. Yine Boz-ulus'dan Hacı-Hamzalı mahallesi de kendi rızâlarıyla aynı mahaldeki palangaya yerleştirilmiştir.*” (1991: 101). Araştırmacı aynı yere koyduğu dipnotta da “*derbende bir han ve câmi şerif binâ olunmuştur.*” demektedir. Ulukışla ile Ereğli arasında hanı olan tek yerleşim birimi Çayhan'dır ve burada Palanga adlı bir mevki bulunmaktadır. Bu durumda yerleşim biriminin adı muhtemelen Boz-ulus Türkmeni Çayan cemaatinin adından gelmektedir. Halaçoğlu, sözü edilen yazısında, derbende aynı tâifeden İl-eminlü, Doğancı, Acurlu gibi cemaatlerden 82 hânenin de yerleştiğini, 1753 yılında hanın yeniden tamir olunarak, dükkânlar inşa edildiğini yazmaktadır (1991:102). Bu bilgilere bakarak Çayhan'ın kurucularının Çayan ve başka cemaatlerden olmak üzere Boz-ulus Türkmenleri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Çayhan ağzı, Ereğli ilçesine bağlı Çayhan ve Aziziye (Aşağı Çayhan) beldeleriyle Çakmak ve kısmen Kuskuncuk köylerinde konuşulur. Niğde'nin Ulukışla ilçesine bağlı Hacıbekirli, Şeyhomerli ve Tepeköy köyleri de kısmen bu ağız bölgesinde yer alır

2. Ses Bilgisi

2.1 Ünlüler

Çayhan ağzında sekiz ünlü fonem vardır: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/. Türkçenin birçok devir ve sahasında olduğu gibi birçok Anadolu ağzında da fonem niteliği taşıyan [ê], söz konusu ağızda, anlam ayırt etmeyen ve bazı sesler komşuluğunda görülen bir allofon durumundadır. Çayhan ağzı, e/i meselesinde Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi i tarafındadır ve bazı ağızlarda e veya ê'li olan kelimeler bu ağızda i'lidir. Çayhan ağzındaki diğer belirgin allofonlar [á], [ó], [ú] ve [i] ünlüleridir. Yukarıda söz konusu edilen fonem ve belirgin allofonlardan başka, nadiren [â], [ã], [e°], [ı°], [i°] ve [ô] sesleriyle de karşılaşılır. Çayhan ağzındaki ünlüler şöyle bir çizelgeyle gösterilebilir:

	Düz			Yarı Yuvarlak		Yuvarlak		
	Geniş	Yarı Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Yarı Geniş	Dar
Kalın	a	â	ı	â	i°	o	ô	u
Yarı Kalın	á		í			ó		ú
İnce	e	è	i	e°	i°	ö		ü

2.1.1 Uzun Ünlüler

Çayhan ağzında ses olaylarına veya vurgu ve tonlamaya bağlı olarak oluşan uzun ünlülerin yanı sıra, alıntı kelimelerde asli uzun ünlülere de rastlanır: *o:lan*, *a:zına*, *sö:lüyü* ‘söylüyor’, *ö:ke* ‘öfke’, *saba:dar* ‘sabaha kadar’, *se:mem* ‘sevmem’, *me:mur*, *ezza:ne*, *ğa:ve*, *aşşa:*, *ba:ri*, *ilá:zım*, *ta:líp*, *namıs belá:sı*...

Çayhan ağzında, alıntı kelimelerdeki uzunluk genel olarak korunurken, bazı alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler kısalmıştır: *namıs*, *urufum* ‘ruhum’, *şahan* ‘şahin’, *mezerine* ‘mezarına’...

Bazı alıntı kelimelerde, kelimenin ikinci hecesindeki uzun ünlü kısalırken ilk hecedeki kısa ünlü uzar: *fa:kir*, *na:sip*, *ta:bip*...

2.1.2 Ünlü Uyumları

Çayhan ağzında kalınlık incelik uyumu, ünsüzlerin etkisiyle yer yer bozulmakla beraber, genel olarak sağlamdır. Standart Türkçede kalınlık incelik uyumuna aykırılık gösteren kimi yapılar Çayhan ağzında uyuma girer: *i-* yardımcı fiili (*varıdı*, *bağarımış*, *uzunumuş*...); *i-* fiilinin zarf-fiil şekli (*ğaçarhan*, *varırhan*, *varırhan*, *otururhana*...); *+ki* aitlik eki (*ordahı*, *başındağı*, *yoğarığı*...); *ile* edatı (acıyanan, zorunan, onuñunan...); şimdiki zaman eki (*oğuyı*, *alıyı*, *görüğü*, *geliyi*...). Alıntı kelimelerde, Standart Türkçede uyuma girmeyen bazı yapılar Çayhan ağzında uyuma girer: *ezen* ‘ezan’, *mezer* ‘mezar’, *tene* ‘tane’, *terezı* ‘terazi’, *avara* ‘avare, ucuz, kalitesiz’ *lüzüm*, *ırahmat*, *fağı* ‘fakih’, *tiyrekı* ‘tiryaki’, *ıdıyar*, *barabar*...

Bunlara karşılık, damak ünsüzleri yanındaki ince ünlülerin yarı kalınlaşması sebebiyle, bu tür sesleri bir arada bulandıran kelimelerde yaygın bir uyum dışılıktan söz etmek gerekir: *geleceğım*, *evıñ*, *gelirsıñız*, *düşünüñ*, *ğözel*, *kötü*... Türkiye Türkçesinde uyuma giren bazı kelimeler, Çayhan ağzında uyum dışı kalmıştır. Bu tür kelimelerde değişen ses genellikle *ı*’dır ve bu sesin yanında çoğunlukla *n*, *l* ve *r* seslerinden biri vardır: *salı ğünü*, *hanım*, *silá* (sıla), *nalın* ‘nalın’, *hatır*, *yare* ‘yara’ vb.

Çayhan ağzında, çeşitli sebeplerle, Standart Türkçeye göre ünlüleri kalın sıradan inceye sıraya, ince sıradan kalın sıraya geçmiş kelimeler vardır: *cızma* ‘çizme’, *cızğı* ‘çizgi’, *çente* ‘çanta’, *ne tevir* (<tavır) ‘nasıl, ne türlü’, *çınıle-* ‘çınlamak’, *hızmat*

4668 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağzı Üzerine Gözlemler

'hizmet', *pañça* 'pençe', *havas* 'heves', *misir* 'mısır' *öfele-* 'ovalamak', *comart* 'cömert'...

Düzlük yuvarlaklık uyumu da Standart Türkçeye göre daha kuvvetlidir. Özellikle Standart Türkçede düz ünlü taşıyan heceden sonra, yanındaki dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlak olarak kullanılan dar ünlüler, Çayhan ağzında çoğunlukla düzdür ve bu türden Türkçe ve alıntı kelimeler uyuma girmiştir: *armıt*, *avin-*, *savır-*, *ğavın*, *ğarpız*, *ğambır*, *ğavış-*, *haviç*, *hamır*, *çamır*, *navrız* 'nevrüz', *pabiç*, *çavış*, *barıt*, *sabın*, *tavih*, *yavrı*... Standart Türkçede yuvarlak ünlülerden sonra düz ünlü gelmesi sebebiyle uyum dışı kalmış bazı kelimeler de Çayhan ağzında uyuma girmektedir: *münübüs*, *mühüm*, *müzük*, *muzur*, *husu:su* 'hususî'... Standart dilde ikinci ve daha sonraki hecelerinde o/ö bulunduğu için uyum dışı kalan bazı kelimeler, Çayhan ağzında ya *tohdur* ~ *dohtur* 'doktor', *foturaf* 'fotoğraf', *motur* 'motor', *horaz* ~ *horuz* 'horoz' örneklerinde olduğu gibi uyuma girmiş veya *ğamyun*~*ğamyon* 'kamyon', *salun* 'salon', *betun* 'beton', *mikrop*, *otobus* 'otobüs', *ğaryola* örneklerinde olduğu gibi uyum dışı kalmıştır. Şimdiki zaman eki de Çayhan ağzında, kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına tâbidir: *geliyi*, *alıyı*, *oñuyu*, *süzüyü*...

2.1.2 Ünlü Değişmeleri

a>e

y ve l gibi inceltici etkisi olan ünsüzler yanında gerçekleşen bu değişmeye Çayhan ağzında seyrek ama bazı kelimelerde düzenli olarak rastlanır: *tavle* 'tavla', *galey* 'kalay', *ğadeyif* 'kadayif'...

i>i

Çayhan ağzında ilk hecesinde a ünlüsü bulunan kelimelerin ikinci hecesindeki i'lar yanlarında l, n, t, z gibi seslerden biri veya daha fazlası varsa i'ye dönüşür: *salı* *ğünü*, *hanım*, *silá* 'sıla', *nalın* 'nalın', *hatir*, *ğatir* 'katır', *ba:zi* 'bazı'...

i>i

Çayhan ağzında ğ ve ñ ünsüzlerinin etkisiyle ve sıkça görülen bir yarı kalınlaşma hadisесidir: *geldiñ*, *deñiz*, *yığiT*, *değil*, *gideceğim*, *seniñ*...

ö>ó

Çayhan ağzında, diğer orta Anadolu ağızlarında olduğu gibi, ö ünlüsü, boğumlanma noktası orta damağa gerilemiş bulunan *ġ* ve *ƙ* ünsüzlerinin yanında düzenli olarak yarı kalınlaşarak ó olur: *kók*, *ğól*, *ğózel*, *ğór-*, *ğóz*, *ğóñúl*, *tók-*, *ğóç-*, *ğóm-*, *ğótür-*, *ƙóğ* 'köy', *ƙómür*, *tókül-*... ğ ve ñ seslerinin etkisiyle meydana gelen ö>ó değişmesine de rastlanır: *ón* 'ön', *dóğ-* 'dövmek', *sóğ-* 'sövmek',

ü>ú

Çayhan ağzında, ö ünlüsü gibi, ü ünlüsü de, boğumlanma noktası orta damağa gerilemiş bulunan *ġ* ve *ƙ* ünsüzlerinin yanında düzenli olarak yarı kalınlaşır: *ğúl-* 'gülmek', *ğúşlü* 'güçlü', *ğún* 'gün' *ğúTdü* 'bir çocuk oyunu', *ƙúsmüşeñ* 'küsmüşsün', *ƙúrek*, *ƙúl* 'kül'... ğ ve ñ seslerinin etkisiyle meydana gelen ü>ú değişmesi de sıkça

görülür: *dúğúr* ‘dünür’, *öldüñ mü*, *túğ* ‘tüy’, *ğórdüñüz mü*, *boğún* ‘bu gün’, *ömrümüñ soñuna:dar...*

a>t

Daraltıcı etkisi olan y, c, ç, z, s gibi ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelen bu değişme, Çayhan ağzında, özellikle y yardımcı sesinden önce ve açık hecede sıkça karşımıza çıkar: *ızıcığ* ‘azıcık’, *babıya* ‘babaya’, *arabıyı* ‘arabayı’, *haviya* ‘havaya’, *arpiyı* ‘arpayı’...

a>u

Oruya ‘oraya’, *sobuya* ‘sobaya’, *ortuya* ‘ortaya’, *hocuyu* ‘hocayı’, *buruyu* ‘burayı’ vb. örneklerde görülen bu değişme, y etkisiyle önce darlaşma sonra da uyuma girme şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır. Çayhan ağzında çok yaygındır.

e/i Meselesi ve e>i

Çayhan ağzının e/i meselesinde Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi i tarafında olduğu ve bazı ağızlarda e veya é’li olan kelimelerin bu ağızda i’li olarak karşımıza çıktığı yukarıda dile getirilmiştir. Emine Yılmaz’ın listesinde (2007: 535) Ana Türkçe’de uzun kapalı /é:/ taşıdığı gösterilmiş bulunan *bé:l* ‘gövdenin ortası’, *bé:r-* ‘vermek’, *bé:şik* ‘beşik’, *é:ki* ‘iki’, *é:l* ‘ülke, halk’, *é:n* ‘genişlik’, *é:n-* ‘inmek’, *é:r* ‘erken’, *é:ş* ‘eş, arkadaş’, *é:şik* ‘kapı’, *é:t-* ‘düzenlemek’, *ké:ç* ‘geç’, *ké:çe* ‘akşam’, *ké:ñ* ‘geniş’, *ké:rü* ‘geri’, *ké:t-* ‘gitmek’, *té:-* ‘demek’, *té:r-* ‘dermek’, *yé:-* ‘yemek’, *yé:l* ‘rüzgâr’, *yé:tmiş* ‘yetmiş’ kelimeleri Çayhan ağzında sırasıyla *bil*, *vir-*, *bişşik*, *iki*, *il*, *iñ*, *in-*, *ir*, *iş*, *işşik*, *it-*, *giç*, *gice*, *giñ[iş]*, *giri*, *git-*, *di-*, *dir-*, *yi-*, *yil*, *yitmiş* şeklindedir. Yılmaz’ın listesindeki kısa kapalı /é/li olan kelimeler de Çayhan ağzında i’lidir. Listeki *é:ke* ‘eğe’ ve *é:kiz* ‘ikiz’ kelimeleri ise Çayhan ağzında iğ/eğge; ve ikiz/ékiz olarak iki varyanta sahiptir.

Daraltıcı etkisi olan y, c, ç, ş, l gibi ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelen e>i değişmesi de, Çayhan ağzında sıkça görülür: *giciye* ‘geceye’, *pencire*, *tencire* / *çencire*, *cip* ‘cep’, *imin* ‘emin’, *yiñ-* ‘yenmek’, *yiñi*, *yir*, *yiğen*, *yitiş-*, *yişil*, *iñgin* ‘alçak’, *sil* ‘sel’, *biyaz*, *çişme*, *şiy* ‘şey’, *til* ‘tel’, *yiñi*, *ziynep*, *ziytin*, *piynir*, *miydan*, *tomatis* ‘domates’...

o/u ve ö/ü Sesleri ve Bu Sesler Arasındaki Değişmeler

Standart Türkçede ilk hecesi geniş yuvarlak ünlü taşıyan birkaç Türkçe kelime, Çayhan ağzında dar yuvarlak ünlü olarak kullanılır. Ancak burada format gereği değişme olarak gösterilen bu durum, daha eski şeklin devamı niteliğinde olabilir: *buğa*, *buynuz*. Alıntı birkaç kelimedede de ilk hecede o>u değişmesine rastlanır: *buhça*, *bumba*. Burada verilen örneklerin hepsinin b ile başlaması dikkat çekicidir. Alıntı kelimelerde, düzlük yuvarlaklık uyumu e ve/veya ikinci ve daha sonraki hecelerde o sesinden kaçma eğiliminden ortaya çıkan o>u değişmesine sık rastlanır: *tohtur*, *basdun*, *betun*, *vagun*, *telefon*... Aslı Ar. şufra olup Standart Türkçede sofra olarak kullanılan kelime, Çayhan ağzında ‘*sufra*’dır.

4670 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağzı Üzerine Gözlemler

Çayhan ağzında, ilk hecede, Standart Türkçeye bakarak ü>ö değişmesi olarak görülebilecek bazı durumlar da daha eski şeklin devamı niteliğindedir: *şo*, *yoğarı*, *osan-*, *dodağ*, *böyük*, *böyü-*, *gözel*, *yörü-*; *gögerçin*, *öveyik*, *bögelek* 'büvelek'. Söz konusu ağzda birkaç alıntı kelimeye ü>ö değişmesine rastlanır: *hörmet*, *möhür*, *möhdaç*...

ü>i ve *u>ı*

Yalnızca birkaç alıntı kelimeye görülür: *minasip*, *zilif* 'zülûf'; *mıhdar* 'muhtar', *musdafa* 'Mustafa' vb.

a>á

anáya, *oráya*, *arabáyı* vb. yapılar da görülen bu değişmede y ünsüzünün daraltıcı etkisi söz konusudur.

ö>i

Belirli birkaç kelimeye yanında y ünsüzü bulunan ö'ler, y'nin düşmesi ile daralıp düzleşerek i olur: *ile* 'öyle', *bile* 'böyle', *şile* 'şöyle'...

2.1.4 Ünlü Düşmesi

Çayhan ağzında, üç veya daha çok heceli kelimelerde, akıcı bir ünsüzden sonra gelen ve açık vurgusuz orta hecede bulunan dar ünlüler çoklukla, geniş ünlüler de nadiren düşer: *yanna* 'yanına', *getirrik* 'getiririz', *varım* 'giderim, varırım', *goyyu* 'koyuyor', *içerde* 'içeride', *dağga* 'dakika', *ordan* 'oradan', *burda* 'burada'...

2.1.5 Ünlü Türemesi

Ön Seste Ünlü Türemesi

Çayhan ağzında, r ve l ile başlayan kelimelerin ön sesinde dar bir ünlü türer. Türeyen bu ünlü, genellikle kendisinden sonra gelen ünlüyle kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık bakımından uyumlu olur: *ilimon*, *ileğen*, *ülüzgár*, *üleş* 'leş', *iláhana*, *ilá:yık*; *ıradıyo*, *ıras gel-* 'rast gelmek', *ırahat*, *ıraqı*, *ürüya*, *ıramazan*, *ıraf*, *ırefik* 'Refik', *ırenşberlik* 'rençberlik', *ırey* 'rey', *ırenk*, *ırkıya* 'Rukiye'...

İç Seste Ünlü Türemesi

Çayhan ağzında, iç seste bazı ünsüz çiftlerinin arasında dar bir ünlünün türemesine sıkça rastlanır: *etiraf* 'etraf', *fitire* 'fitre', *metire* 'metre', *masıraf* 'masraf', *ıradıyo* 'radyo', *mencilis* 'meclis', *ğuduret* 'kudret', *ücüret* 'ücret', *sıçıra-* 'sıçramak', *iñile-* 'inlemek', *moderin* 'modern'...

Son Seste Ünlü Türemesi

Belirli birkaç yapıda görülür: *eğere* 'eğer', *giderekene*, *alırhana*...

2.2 Ünsüzler

Çayhan ağızında, /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/ ünsüz fonemleriyle bu fonemlerin çeşitli şartlar altında değişiklik gösteren birçok allofonu vardır. Bu fonem ve allofonların özellik arz edenlerinden söz etmek gerekirse, kısaca şunlar söylenebilir:

/g/ foneminin ön [g], orta [ġ] ve art [ġ] olmak üzere üç allofonu vardır. Bunlardan [g] ön ünlülerle (*gel-*, *git-*, *gemi*, *geçi*, *gice* vb.) , [ġ] art ünlülerle (*ġalın*, *ġadın*, *ġız*, *ġoca*, *ġumar* vb.) hece kurar. [ġ] ise boğumlanma noktası orta damağa gerileyerek yarı kalınlaşan [ó] ve [ú] ünlülerinin komşuluğunda iştilir: *ġóz*, *ġótür-*, *ġóm-*, *ġóñúl*, *ġúl-*, *ġúç...*

/k/ foneminin de ön [k], orta [k̄] ve art [k̄] olmak üzere belirgin üç allofonu vardır. Bunlardan [k] ön ünlülerle (*kel*, *kes-*, *keçe*, *kirli*, *kim* vb.) hece kurar. [k̄] art ünlülerle hece kuran bir k çeşididir ve seyrek olarak iştilir: *çakır*, *taça...* Çayhan ağızında, kalın ünlülerle hece kuran k ünsüzü, düzenli olarak, kelime başında /ğ/, iç ve son seste ise [h] olur: *çoh*, *ahıyı* ‘akıyor’, *tohu-* ‘dokumak’, *alırh* ‘alırız’... [k̄] ise boğumlanma noktası orta damağa gerileyerek yarı kalınlaşan [ó] ve [ú] ünlülerinin komşuluğunda iştilir: *kók*, *tók-* ‘dökmek’, *kóğ* ‘köy’, *tókül-*, *kómür...* Söz konusu ağızda yarı ötümlüleşerek /g/ fonemi ve çeşitlerine yaklaşmış bulunan [K], [K̄] ve [K̄] allofonları da vardır.

[h] sesi Çayhan ağızının belirgin seslerinden biridir. Bu ses iç ve son seste k’dan değişmiş olarak (mes. *çoh*, *ahıyı* ‘akıyor’, *tohu-* ‘dokumak’, *alırh* ‘alırız’) ön seste ise çoğunlukla alıntı kelimelerde bulunur ve kaynak dildeki şeklin korunması olarak karşımıza çıkar: *haber*, *hafif*, *hala*, *halı*, *haral* ‘harar, büyük çuval’, *halay*, *ham*, *haraç*, *harşlıh*, *harman*, *hasda*, *hasdalan-* ...

Bazı Türkçe kelimelerde de kelime başında [h] sesine rastlanır: *hoh-*, *hoğu*, *hanım/hanım* ‘hanım’, *hani/hanı* ‘hani’, *hanğı*, *hanğırda* ‘nerede’, *hırla-*, *haşla-*... Bu örneklerde yansımaların yanı sıra k->h- değişmesine uğramış olanların varlığı dikkat çekmektedir.

Çayhan ağızında /l/ foneminin iki allofonu vardır. Bunlardan [l] art ünlülerle, [l] ise ince ünlülerle hece kurar: *altı*, *sağlam*, *ul-* ‘çürümek’, *dotan-*, *ğıl* ‘kıl’, *ot-*, *çul*; *el*, *gel-*, *deli*, *ele-*, *öl-*, *dil*, *cüllü* ‘civciv’... Alıntı kelimelerde kalın ünlüyle hece kuran ince [l] Çayhan ağızında çoklukla kendini korur: *iláhana*, *ilá:yık*, *alá:ka*, *sülá:le*, *ilá:zım*, *ha:lá...* Kimi kelimelerde ise kalınlaşır: *laf*, *lamba*, *malamat* ‘melâmet’, *silah...*

Standart Türkçede anlam ayırıcılığını yitirerek bir allofon durumuna düşmüş olan damak n’si (ñ), Türkçenin birçok devir ve sahası ile birçok Anadolu ağızında olduğu gibi, Çayhan ağızında da bir fonemdir. Söz konusu ağızda *en* ‘bir yüzeydeki iki kenar arasındaki uzaklık (zıddı boy)’ /eñ ‘en, en üstünlük sıfatı’, *ben* ‘ben’ /beñ ‘tendeki leke’, *an* ‘tarla sınırı’/añ- ‘anmak’, *on* ‘on’/oñ- ‘onmak’ vb. çiftlerin varlığı, /ñ/ ünsüzünün fonem oluşunu kanıtlar niteliktedir. Bu fonemin biri art damakta diğeri ön damakta boğumlanan iki allofonu, bu çalışmada tek işaretle gösterilmiştir.

4672 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağız Üzerine Gözlemler

Çayhan ağızındaki ünsüzler aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir:

	Süreksiz			Sürekli							
				Sızıcı			Akıcı				
	+	±	-	+	±	-	Burun	Ağız			
	+	±	-	+	±	-	+	+	+	+	
Dudak	b	P	p				m				
Diş-Dudak				v	F	f					
Diş-Diş Eti	d	T	t	z	Z	s	n				
Diş Eti- Ön Damak	c	Ç	ç	j		ş		l, l̥	r	y	
Ön Damak	g	K	k	ğ			ñ				
Orta Damak	ḡ	Ḳ	ḳ								
Art Damak	ḡ	Ḳ	ḳ	ḡ		ḣ	ñ				
Gırtlak						h					

+ ötümlü ± yarı ötümlü - ötümsüz

2.2.1 Ünsüz Değişmeleri

k/g meselesi

Bilindiği üzere, Eski Türkçedeki kelime başı k-'lerin bir kısmı Batı Türkçesine geçerken g-'ye dönmüş, diğer sahalarda ise kendini korumuştur. Batı Türkçesinin kolları arasında da k->g- değişmesi hususunda farklılıklar söz konusudur. Söz gelişi Türkiye Türkçesinde g-'li olan gölge, gömlek, geç- gibi kelimeler Azerî sahasında k-'lidir. Tam tersine, Türkiye Türkçesinde k-'li olan bazı kelimeler Azerî sahasında g-'lidir. Türkiye Türkçesinin ağızlarında k/g meselesi bakımından Standart dille benzerlik ve farklılık gösteren durumlar vardır. Çayhan ağızı da k/g meselesinde genel olarak Standart Türkçeye uyum içinde olmakla beraber kimi kelimelerde farklılıklar içerir: *kim, kes-, kópek, kúççük; gel-, git-, ḡóz, ḡúl-* fakat *kólge kúnde, kóynek; gişi, geçi, gendi...*

İç seste de bazen aykırılışma niteliğinde k>g değişikliği olur: *eşgi 'ekşi', asger, mahgema, sürütgü 'serseri'...*

k>ḡ

Çayhan ağızında Eski Türkçe ve Standart Türkçedeki kelime başı kalın k'ler (ḳ) düzenli olarak ḡ olur: *ḡadın, ḡal-, ḡız, ḡıs-, ḡol, ḡoyun, ḡo-, 'koymak', ḡulah 'kulak', ḡuş, ḡuru...* Bu değişme alıntı kelimeleri de kapsar: *ḡadar, ḡırmızı, ḡalem vb.*

İç seste aykırılışma niteliğinde k>ḡ değişikliği olur: *atḡı, ḡaçḡın, çatḡı* 'bir tür baş örtüsü'...

k>ḣ

Çayhan ağızında iç ve son seste k sesi düzenli olarak ḣ olur: *baḣ-, soḣ-, çoḣ, varlıḣ, alırlıḣ 'alırız', ḡaşdıḣ 'kaçtık' aḣıy 'akıyor', aḣşam, ḡoparḣan 'koparken', saḣal 'sakal', toḣan- 'dokunmak', doḣuz...*

Ön sesi, Eski Türkçede k-’lı, Türkiye Türkçesinde h-’li olan birkaç kelime söz konusu ağızda h ve ħ’lı varyantlara sahiptir: *ħani/ħani/hani* ‘hani’, *ħaňğı/haňgi* ‘hangi’ vb. Standart Türkçede k-’lı olan kok- ve korku kelimeleri de Çayhan ağızında ħ-’lidir: *ħoh-, ħoħu*.

t/d meselesi

Eski Türkçedeki kelime başı t-’lerin Çayhan ağızındaki Standart Türkçeye göre şöyle tasnif edilebilir:

a. Standart Türkçede t-’li olan bazı kelimeler Çayhan ağızında d-’lidir: *dara-* ‘taramak’, *duz*, *davşan*, *dırnaħ* ‘tırnak’, *dut-*, *daş*...

b. Standart Türkçede d-’li olan bazı kelimeler Çayhan ağızında t-’lidir: *tiken*, *toħu-* ‘dokumak’, *tolu* ‘dolu, bir yağış şekli’, *toħan-* ‘dokunmak’, *tök-*, *tökül-*... Alıntı kelimelerde de d->t- değişikliği olabilir: *tomatis*, *toħdur* vb.

c. Birçok kelimedede ise Standart Türkçe ile Çayhan ağızı arasında paralellik vardır: *dağ*, *deňiz*, *tiken-*, *tilki*, *top*, *töre-* ‘türemek’; *diş*, *dış*, *dört*, *dol-*, *diñle-*, *dün*...

İç seste iki ünlü arasında kalan t’lerin d olması, genel olarak Standart Türkçedeki gibidir ancak Standart Türkçede ötümlüleşmeden kalan kimi yapıların Çayhan ağızında ötümlüleşebildiği görülmektedir: *südüümü* ‘sütümü’, *oynadiy* ‘oynatıyor’, *üsdü*, *sepedi*... Çayhan ağızında d ile başlayan bazı eklerin ötümsüz şekilleri yoktur bu nedenle ünsüz uyumuna girmeden kullanılır: *yatdım* ‘yattım’, *kitapda*, *başdan*...

ç->c- ve c->ç

Standart Türkçede ç- ile başlayan bazı kelimeler Çayhan ağızında c-’li; c- ile başlayan bazı kelimeler ise ç-’lidir: *cılbaħ* ~ *cıplaħ*, *cızma*, *cız-*, *cihiz*, *cingán*; *çeket*...

j>c

Standart Türkçede alınma kelimelerde bulunan j sesi Çayhan ağızında kelime başında c’ye, kelime sonunda ç’ye döner: *candarma*, *cilet*, *capon*, *çet* ‘jet’, *baraç* ‘baraj’, *ğaraç* ‘garaj’...

ç,c>j

Çayhan ağızında nadiren görülür: *ajlıħ* ‘açlık’, *sejde* ‘secde’, *viğansız* ‘vicdansız’...

ç>ş

İç seste d, t ve l komşuluğunda bulunan ç’ler, Çayhan ağızında çoklukla ş olur: *geşdi* ‘geçti’, *ğüşlü* ‘güçlü’, *iştima* ‘içtima’, *saşları* ‘saçları’...

p-/b- Meselesi ve p->b-

Eski Türkçede kelime başında p bulunmadığı, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında bazı kelimelerde b’den değişmiş olarak görülmeye başlandığı, Türkiye Türkçesinde de böyle oluşmuş p-’li kelimelerin var olduğu bilinen bir durumdur.

4674 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağız Üzerine Gözlemler

Çayhan ağzında, standart Türkçeye bakarak p->b- değişikliği olarak yorumlanabilecek ama gerçekte daha eski şeklin devamı niteliğinde olan kelimeler vardır: *barnaḥ* ‘parmak’, *bekmez*, *biş-* vb. Alıntı kelimelerde de benzer bir durum söz konusudur: *bazar* (<Far. bāzār), *baha* ‘paha’ (<Far. bahā), *batlıcan* ~ *badılcan* (<Ar. bādincān)...

b->p-

Seyrek görülen bir değişimdir: *paḥır* ‘bakır’, *paḥla* ‘bakla’, *palta* ‘balta’, *patuz* ‘batöz’ (<Fr. batteuse) vb.

s->z-

Alıntı kelimelerde görülen bir değişimdir: *zabah*, *zarraf*, *zevda*, *zepze*...

b->m-

Nadiren görülen bir değişimdir: *min-* ‘binmek’, *mahana* ‘bahane’...

t->ç- ve *d->c-*

Birkaç kelime düzenli olarak görülen bir değişimdir: *çencire* ‘tencere’, *dırnaḥ* ~ *cırnaḥ* ‘tırnak’, *ciz-* ‘dizmek’, *cirmala-* ‘tırmalamak’...

v>ğ

İç seste ve nadiren görülen bir değişimdir: *duḡar* ‘duvar’, *yuḡarlan-* ‘yuvarlanmak’...

n>l

Ön seste seyrek olarak görülür: *lormal* ‘normal’, *laylon* ‘naylon’, *löbet* ‘nöbet’, *loḡsan* ‘noksan’, *lisan* ‘nisan’...

2.2.2 Ünsüz Düşmesi

Çayhan ağzında, bazı kelimelerdeki y, ğ, v, h, l, t ünsüzleri düzenli olarak düşer. Burada sayılanlar dışındaki ünsüzlerin tek tük düştüğü olursa da burada söz konusu edilmeyecektir.

y>ø: Ön, iç ve son seste y düşmesine rastlanır: *üce* ‘yüce’, *itir-* ‘yitirmek’, *ile* ‘öyle’, *bile* ‘böyle’, *şile* ‘şöyle’, *buḡda* ‘buğday’...

ğ>ø: İç ve son sesteki ğ’ler genel olarak korunmakla birlikte bazen düşer: *ya:mır*, *sa:lam*, *i:ne*, *dier*, *eer*...

v>ø: İç ve son seste v düşmesine rastlanır: *se:miyem* ‘sevmiyorum’, *yö:müye* ‘yevmiye’, *deamlı* ‘devamlı’...

h>ø: Çayhan ağzında ön ve iç seste h düşmesine rastlanır: *üseyin* ‘Hüseyin’, *ğa:ve* ‘kahve’, *daa* ‘daha’, *ma:mit* ‘Mahmut’...

l>ø: İç ve son seste görülür: *ḡaḡ-* ‘kalkmak’, *atmış* ‘altmış’, *nası* ‘nasıl’...

t>ø: Yalnız -st çift ünsüzüyle biten kelimelerin son sesinde görülür: *dos*, *was gel-*, *apdes*, *dürüs*...

2.2.3 Ünsüz Türemesi

Çayhan ağzında, ünlüyle başlayan bazı kelimelerin ön sesinde y ve h ünsüzlerinin türer:

ø > h: *hayva* ‘ayva’, *havlı* ‘avlu’...

ø > y: *yésir* ‘esir’¹

İç seste, Arapçadan alınma kelimelerde yan yana bulunan -ai-, -ia-, -aa- ünlüleri arasında y ve h türemesi kurallıdır. Türeme gerçekleşen kelimelerin aslı şekillerinin ayın ve hemze taşıyor olması sebebiyle bu türemeleri ayın ve hemzenin y ve h’ye dönmesi olarak kabul etmek de mümkündür: *ayile*, *dayire*, *isma:yil*, *sahat*, *itdaha*...

Son seste, bazı yapılardan sonra Eski Türkçedeki ok/ök edatının kalıntısı olduğunu düşündüğümüz bir k türemesinden söz etmek gerekir: *şindik*, *gelincek*, *bahıncah*...

2.2.4 Ünsüz İkizleşmesi

Çayhan ağzında, s, ş, z ünsüzlerinin ikizleşmesine sık rastlanır: *yüssük* ‘yüzük’, *ğaşşih* ‘kaşık’, *eşşek*, *aşşih* ‘âşik’, *yazzih*, *ğazzih*... Küçük kelimesi de Çayhan ağzında *kúççük* şeklindedir. Ayrıca vurgu sebebiyle ikiz ünsüzle söylenen yapılar da vardır.

2.2.5 Göçüşme

Çayhan ağzında çoklukla yakın göçüşme, seyrek olarak da uzak göçüşme hadisesi görülür. Özellikle -br->-rb-, -pr->-rp-, -rp->-pr-, -rv->-vr-, -ry->-yr- ve -kş->-şg- yakın göçüşmeleri yaygındır: *kirbit*, *urbih* ‘ibrik’, *irbaham* ‘İbrahim’, *kórpü*, *kiprik*, *kipri*, *devriş*, *kivre*, *miyrem* ‘Meryem’, *eşgi*...

3. Şekil Bilgisi

3.1 Kelime Yapımı

Çayhan ağzında, kelime yapımı bakımından Standart Türkçeye büyük oranda paralellik görülmektedir. Eklerin işlevlik dereceleri açısından karşılaşılan farklılıklar ile eklerdeki fonolojik değişiklikler, bu çalışmanın hacmini arttıracığı için burada söz konusu edilmemiştir.

3.2 Çekimler

3.2.1 İsim Çekimleri

Çokluk Eki

Çayhan ağzında çokluk Standart Türkçede olduğu gibi +lAr ekiyle yapılır: *adamlar*, *ağaçlar*, *ğayalar*, *ürüyalar*, *kópekler*, *yiğitler*, *evler*... n ile biten isimlerden

¹ Söz konusu ağzda *ésir* kelimesi de vardır ve ‘zaman, vakit, sıra’ anlamında kullanılır. Yani bu *ésirler* ‘bu zamanlar, bu sıralar’ anlamına gelirken bu *yésirler* ‘bu *esirler*’ anlamındadır.

4676 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağız Üzerine Gözlemler

sonra çokluk eki geldiğinde çoklukla -nl->-nn- benzeşmesi olur: *ğadınnar, onnar, bunnar, gelenner, ekinner...*

İyelik Ekleri

Çayhan ağzında iyelik ekleri Standart Türkçeden yalnızca ikinci kişilerdeki n sesinin damaklı oluşuyla ayrılır: $+(I^4)m$, $+(I^4)n$, $+I^4/sI^4$, $+(I^4)mI^4z$, $+(I^4)nI^4z$, $+lArI$. Örnekler: *babam, evim, anañ, atıñ, innesi* ‘iğnesi’, *bağı, oğulumuz, bahçañuz, tarlaları, kızları...* Teklik ikinci kişi iyelik eki üzerine ilgi hâli eki gelirken, iyelik ekinde düzenli olarak $n > y$ değişmesi meydana gelir: *anayıñ, babayıñ, eviyiñ...*

Hâl Ekleri

Yalın hâl eksizdir ve kullanışı bakımından da Standart Türkçeye tam bir uygunluk gösterir. İlgi hâlinin ekli ve eksiz iki şekli vardır. Ekli ilgi hâlinde $+I^4n/+nI^4n$ eki kullanılır: *eviñ (ôñú), anamıñ (sözü), ormanıñ (suyu), oğuluñ (içi), seniñ (didiğñ)*... Eksiz ilgi hâli Standart Türkçedeki gibi kullanılır.

Yükleme hâlinde Standart Türkçedeki gibi $+(y)I^4$ eki kullanılır: *evi, arabayı, göyünü, ğafıyı* ‘kafayı’ *gelini, ğaynanasını, ekinnerini...* Eksiz yükleme hâli de Standart Türkçedeki gibidir.

Yönelme hâli Standart Türkçeye paralellik arz eder ve $+(y)A$ eki kullanılır. Bulunma ve ayrılma hâli ekleri ise sırasıyla $+dA$ ve $+dAn$ ’dır. Bu eklerin ötümsüz şekilleri Çayhan ağzında kullanılmaz. Söz konusu ağızda vasıta hâli görevini ile edati ekleşmiş ve ses değişikliğine uğramış şekilleri $+(y)I^4nAn$ ve $+ynAn$ üstlenmiştir: *babamınan, acıynan~acıynan, südünen, arabayınan~ arabaynan, ğorhuyunan, eliyenen, eşşeginen...* Eşitlik ekinin kullanımı bakımından Standart Türkçeye farklılık yoktur.

Aitlik Eki

Çayhan ağzında, işlevleri açısından Standart Türkçeden farklılık göstermeyen aitlik eki, çoklukla kalınlık incelik uyumuna girmekte ve $+KI^4$ ($+hı/+ki$, $+hu/+kü$) şeklinde kullanılmaktadır: *benimki, onuñhu, aşşahu* ‘aşağıdaki’, *yoğardahu, ilerdeki, dimiñki, boğúñkú, eliñdeki...*

3.2.2 Ek Fiil

Çayhan ağzında ek fiil, görevi bakımından Standart Türkçeden farklılık göstermemekle beraber, ekleşme bakımından önemli ayrılıklar taşır. Ek fiil bu açıdan incelendiğinde şunlar söylenebilir:

Ek fiilin şimdiki/geniş zamanı Standart Türkçede olduğu gibi ekleşmesini tamamlamış olup kişilere göre ekleri şöyledir:

Teklik 1. Kişi: $+(I^4)m$

Teklik 2. Kişi: $+sI^4n$

Teklik 3. Kişi: $+Ø$; $+dI^4r$

Çokluk 1. Kişi: +(y)I⁴k [(+y)ıh/(y)ik; (+y)uh/(y)ük]

Çokluk 2. Kişi: +sI⁴ñI⁴z

Çokluk 3. Kişi: +Ø; +dI⁴r, +dI⁴rlAr

Meselâ: *avcıyım, büyüğüm; adamsın, belediyede şofer, memnunuh, iyiyik, zeñginsiniz...*

Ek fiilin görülen geçmiş zamanı (hikâyesi), i- fiilinin korunması ve uyuma sokulması bakımından standart Türkçeden farklılık gösterir: *çocuğudum, zeñginidiñ, yiğit adamıd, buradayıd, topcuyuduñuz, iyiydiler...* Ek fiilin şartı ve öğrenilen geçmiş zamanı (rivayeti) da benzer şekilde kurulur ancak öğrenilen geçmiş zamanda kişi eki geniş ünlü taşır: *küççüğüümüsem, öğretmenimişeiñ, onuñ avradıyımış, obadayımışah, adanadayımışañ...* Ek fiilin zarf-fiil şeklinde de i- unsuru genel olarak korunur ve uyuma girer: *oradayıhan, miravıhan* ‘su bekçisi iken’, *gayfeciyken, golcuyuhan...*

i- fiilinin korunması ve uyuma girmesi, birleşik çekimlerde de yaygın olarak karşımıza çıkar: *geldiyidim, bahıydıñ, ohumuşusa, gideyidik...*

3.2.2 Fiiller ve Fiil Çekimleri

Kişi Ekleri

Çayhan ağzında kişi ekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç grupta incelenebilir: Zamir kökenli kişi ekleri, iyelik kökenli kişi ekleri ve emir ekleri. Zamir kökenli kişi ekleri, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve istek çekimlerinde kullanılırken, şimdiki zaman ve öğrenilen geçmiş zamanda yerini iyelik kökenli kişi eklerine bırakmıştır. Çayhan ağzında, ister zamir kökenli ister iyelik kökenli olsun çokluk birinci kişi ekinde her zaman k/h kullanılır: *gelirik, alıyah* ‘alıyoruz’, *gelmişek, ohuyacıyih, oynamalıyih, dutsah...*

Görülen Geçmiş Zaman

Standart Türkiye Türkçesindeki görevde kullanılır. Eki her zaman +dI⁴’dır ve iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenir: *aldım, virdiñ, geldi, susadıh, didiñiz, dutdular...*

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Çayhan ağzında görülen geçmiş zaman eki -mI⁴ş’tır. Çekiminde kişi ekleriyle birleştiğinde şu şekiller görülür:

Teklik 1. Kişi: -mI⁴şAm

Teklik 2. Kişi: -mI⁴şAñ

Teklik 3. Kişi: -mI⁴ş

Çokluk 1. Kişi: -mI⁴şAk(h)

Çokluk 2. Kişi: -mI⁴şAñIz

Çokluk 3. Kişi: -mI⁴şlAr

4678 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağız Üzerine Gözlemler

Örnekler: *gelmişem, almışam, getirmişeñ, oħumuşañ, virmiş, durmuş, oturmuşah, gelmişek, duymuşañız, bilmişeñiz, dimişler, soymuşlar...*

Çayhan ağızında öğrenilen geçmiş zaman asla görülen geçmiş zaman fonksiyonunda kullanılmaz.

Şimdiki Zaman

Çayhan ağızında şimdiki zaman eki birinci ve ikinci kişilerde $-(I^4)y$, üçüncü kişilerde $-(I^4)yI^4$ 'dır. Kişi ekleriyle birlikte çekimi şöyle olur:

Teklik 1. Kişi: $-(I^4)yAm$

Teklik 2. Kişi: $-(I^4)yAñ$

Teklik 3. Kişi: $-(I^4)yI^4$

Çokluk 1. Kişi: $-(I^4)yAk(h)$

Çokluk 2. Kişi: $-(I^4)yAñIz$

Çokluk 3. Kişi: $-(I^4)yI^4IAr$

alıyam, bahıyam, oturuyam, gülüyem, geliyeñ, ağılyañ, duruyañ, oħuyu, geliyi, görüyü, ahıyı, bağıryah, umuyah, sürünüyek, görünüyeñiz, acıyılar, indiriyiler, öksüyüler 'özlüyorlar'...

Geniş Zaman

Görev ve kuruluş bakımından Standart Türkçeden farksızdır ancak kişi eklerinde ses değişiklikleri görülür. Çekimi

Teklik 1. Kişi: $-(I^4)rI^4m/-ArI^4m$

Teklik 2. Kişi: $-(I^4)rsI^4ñ/-ArI^4sI^4ñ$

Teklik 3. Kişi: $-(I^4)r/-Ar$

Çokluk 1. Kişi: $-(I^4)r I^4k/-ArI^4k$

Çokluk 2. Kişi: $-(I^4)rsI^4ñI^4z/-ArI^4sI^4ñI^4z$

Çokluk 3. Kişi: $-(I^4)IIAr/-AllAr$ şeklindedir: *dirim, görüm, alırım, atarsuñ, getirirsiñ, uçarıh, koparıh 'koşarız', uyanırsuñız, geliller, ağılalar, oturullar...*

Gelecek Zaman

Standart Türkiye Türkçesindeki görevde kullanılır. Eki $-(y)AcAk$ 'tır. Çekimi şöyledir:

Teklik 1. Kişi: $-AcAğIm$

Teklik 2. Kişi: $-AcIyIñ$

Teklik 3. Kişi: $-AcAk$

Çokluk 1. Kişi: $-AcIyIk$

Çokluk 2. Kişi: $-AcIyIñIz$

Çokluk 3. Kişi: $-AcAkIAr$

Söz gelişi: *geleceğim, alacağım, duracağım, alaciyiñ, vireciyiñ, göreciyiñ, gelecek, vuracağ, ataciyiñ, ariyaciyiñ, bahacıyiñiz, getireciyiñiz, uyuyacağlar, diyecekler...*

İstek ve Emir

Çayhan ağzında, 2. kişiler hariç, istek çekimi yaygın değildir. 2. Kişi istek çekimi ise çoğunlukla dua ve beddualarda karşımıza çıkar: *allahıñdan bulasıñ, hazireti aliye goñşu olasıñ* vb. Diğer kişilerde istek ifadesi için emir ekleri kullanılır. Söz konusu ağzda emir ekleri şöyledir:

Teklik 1. Kişi: -I⁴y I⁴m

Teklik 2. Kişi: -Ø

Teklik 3. Kişi: -sI⁴ñ

Çokluk 1. Kişi: -Allm/-Allmİñ

Çokluk 2. Kişi: -(I⁴)ñ

Çokluk 3. Kişi: -sI⁴ñlAr

Meselâ: *viriyim, oxuyum, ölüyüm, dur, bağ, git, acısıñ, gelsiñ, alsıñ, sorahım, atahım, gidelimiñ, varahımıñ, getirıñ, baştañ, söyleñ, vursuñlar, getirsıñler...*

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, Çayhan ağzında 3. kişi emir eklerinin sonundaki n sesi damaksıllaşmış, çokluk ikinci kişilerde emir ekinin bünyesindeki [I⁴]sesi bağlayıcı ünlü görevini üstlenmiş ve ek yalnız -ñ olmuştur. Ayrıca, çokluk 2. kişilerde -Allm yanında ‘hep birlikte’ anlamı katmak üzere -Allmİñ şeklinin de kullanıldığı görülmektedir.

Gereklik

Standart Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -mAll ekiyle de kurulabilen gereklik için Çayhan ağzında yaygın olarak -mA + iyelik eki +ilâ:zım kuruluşu tercih edilir: *gelmem ilâ:zım, gitmeñ ilâ:zım, oğuması ilâ:zım, durmamız ilâ:zım, sormañız ilâ:zım, bahmaları ilâ:zım...*

Şart

Çayhan ağzında şart eki, Standart Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, -sA’dır. Çekiminde iyelik kökenli kişi ekleri kullanılır: *bağıtsam, gelseñ, utansa, sorsağ, bilseñiz, duysalar...*

Birleşik Çekimler

Çayhan ağzında, “basit kiplerle ifade edilen hareketlerin” (Ergin, 1984: 319) gerçekleşme zamanını veya şartını göstermek üzere kullanılan birleşik çekimler, Standart Türkçede olduğu gibi, hikâye, rivayet ve şart olmak üzere üç biçimde karşımıza çıkar. Kuruluş ve kullanım açısından da Standart Türkçeye paraleldir. Özellik arz eden durumlar ise şöyle özetlenebilir: a)Standart Türkçede belirsiz geçmiş zaman eki üzerine hikâye tarz eki getirilerek oluşturulan gelmiştim, bakmıştınız vb.

4680 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağzı Üzerine Gözlemler

söz konusu ağızda yaygın değildir, onun yerine çoğu kez *geldiydim*, *bağdıydım* gibi belirli geçmiş zaman eki üzerine hikâye tarz eki getirilerek ve ek fiili korunarak yapılanları kullanılır. b) İsteğin hikâye ve rivayeti yaygın olarak kullanılır: *duraydım*, *gideyidiñ*, *varaydı*, *oturaydıh*, *geleymiş*, *ohuyaymış*, *bileymişeiñ* ‘bilseymişsin’... c) Birleşik çekimlerde kullanılan i- fiili yaygın olarak korunur ancak fiilin düştüğü veya y’ye dönüştüğü de olur.

Fiilimsiler

Çayhan ağzında, zarf-fiiller açısından önemli bir özellik $-(y)I^4\dot{s}I^4n$ zarf-fiil ekinin yaygın olarak kullanılmasıdır. Bu ek, söz konusu ağzı başka bir çalışmamızda (2007: 514) işaret ettiğimiz ağızlara bağlar: *gelişin*, *gidişin*, *varşın*, *ölüşün*, *başlıyışın*... Bu ağızda zarf-fiiller açısından önemli bir özellik, $-(y)I^4ncA$ zarf-fiil ekinin son sesinin komşu ağızlardaki daralmanın aksine genişliğini muhafaza etmesidir: *gelince baxınca*, *ağhtınca*, *oturunca*, *ölünce*... Söz konusu ağzın sıfat-fiil ve isim-fiil ekleri açısından komşu ağızlarla önemli farklılık arz etmediğini de burada dile getirmekte fayda görüyoruz.

4. Çayhan Ağzının Türkiye Türkçesi Ağızları İçindeki Yeri

Bu bölümde, Türkiye Türkçesinin ağızlarını sınıflandıran iki çalışmanın ışığında Çayhan ağzının Türkiye Türkçesinin ağızları içindeki durumu incelenmiştir. Söz konusu iki sınıflandırmadan ilki Kral (1980) tarafından yapılmış ve Boeschoten (1991) tarafından tanıtılmıştır. Söz konusu çalışmada P. Kral, Türkçenin ağızlarını sınıflandırmak üzere aşağıdaki ölçütleri geliştirmiştir (Boeschoten 1991: 154-155). Bu ölçütlerin yanına, ölçütün Çayhan ağzındaki durumunu işaretliyoruz:

Ölçüt no.	Kral (1980: 303-4)	Çayhan
1	Art ünlülerden önce Standart Türkçe <i>k-</i> : (a) <i>k-</i> ; (b) <i>g-</i>	b
2	Art ünlü komşuluğunda Standart Türkçe <i>-k-</i> ve <i>-k-</i> : (a) <i>k</i> ; (b) <i>h</i>	b
3	Ön ünlülerden önce Standart Türkçe <i>k-</i> : (a) <i>k-</i> ; (b) <i>ç-</i>	a
4	Ön ünlülerden önce Standart Türkçe <i>g-</i> : (a) <i>g-</i> ; (b) <i>c-</i>	a
5	<i>küçük</i> kelimesindeki <i>k-</i> sesi: (a) <i>k-</i> ; (b) <i>g-</i>	a
6	Standart Türkçe <i>-ğ-</i> ve <i>-ğ-</i> : (a) <i>ğ</i> korunur; (b) <i>ğ</i> düşer (ünlü uzamalı veya uzamasız); (c) art ünlülerle birlikte zaman zaman <i>ğ</i>	a
7	ikinci hecede <i>a</i> sesinden sonra Standart Türkçe ı sesi (a) <i>ı</i> ; (b) <i>u</i>	a
8	Birinci hecede <i>ö</i> ve <i>ü</i> seslerinin kalınlaşması: (a) <i>[ö]</i> , <i>[ü]</i> ; (b) <i>[o]</i> ~ <i>[ó]</i> , <i>[u]</i> ~ <i>[ú]</i>	b
9	Standart Türkçe <i>/aCu/</i> (C=b, m, v): (a) <i>[aCu]</i> ; (b) <i>[aCı]</i>	b
10	Standart Türkçe <i>yukarı</i> : (a) <i>yukarı</i> ; (b) <i>yokarı</i>	b
11	* <i>ñ</i> sesinin temsili: (a) <i>n</i> ; (b) <i>ñ</i>	b

12	Teklik 1. Kişi Bildirme Eki: (a) <i>-yIm</i> ; (b) <i>-yIn</i> ; (c) <i>-yEm</i>	a
13	Teklik 2. Kişi Eki: (<i>-Iyor</i> 'dan sonra): (a) <i>-siñ</i> b) <i>-sin ~ -sun</i> ; (c) <i>-siy</i> ; (d) <i>-(i)ñ</i> ; (e) <i>-(i)n</i> ; (f) <i>-sEn</i>	d
14	Teklik 2. Kişi Eki (<i>-yEcEk'ten sonra</i>): Aynı 13'teki gibi, ancak (c) <i>-siy</i> yok	d/a
15	Çokluk 1. Kişi (zaman eklerinden sonra): (a) <i>-yIz</i> , <i>-(I)z</i> ; (b) <i>-yIk ~ -yIğ</i> , <i>-(I)k ~ -(I)ğ</i>	b
16	Çokluk 1. Kişi istek eki: (a) <i>-yEllm</i> ; (b) <i>-yElUm</i> ; (c) <i>-yelum</i> ; (d) <i>-yEk</i> ; (e) <i>-yah</i> ; (f) <i>-yEm</i> ; (g) <i>-yEllmI/Un</i> ; (h) <i>-yEllmIñ</i> ; (i) <i>-ya:miñ</i>	a/h
17	Şimdiki zaman eki: (a) <i>-Iyo</i> ; (b) <i>-Iyor</i> ; (c) <i>-Iyoru</i> ; (d) <i>-Iyorur</i> ; (e) <i>-iyir</i> ; (f) <i>-ir</i> ; (g) <i>-iye</i> ; (h) <i>-iyi ~ -iyu</i> ; (i) <i>-iy(i)</i> ; (j) <i>-iy ~ -iy</i> ; (k) <i>-iy ~ -i</i> ; (l) <i>-iy</i> ; (m) <i>-i</i> ; (n) <i>-i</i>	i
18	Standart Türkçedeki <i>-yken</i> zarf-fiili (a) <i>-yken /-(i)ken ~ -(i)kan ~ -(i)han</i> ; (b) <i>-ykene/-ykene ~ -ykana ~ -yhana</i> ; (c) <i>-yKE</i>	a/b

Tablo 1. Sınıflandırılma Ölçütleri (Boeschoten 1991: 154) ve Çayhan Ağzı

Kral, yukarıdaki ölçütleri kullanarak Türkçenin ağızlarını şöyle sınıflandırmıştır (Boeschoten 1991, 156):

Ağız grupları	Özellikler (Tablo 1'e göre)																	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1. RUMELİ : Edirne	a	a	a	a	h	b	a	a	b	x	a	a	b	e	a	a	i	b
2. MARMARA (varsayımsal)	-----veri yok-----																	
3. BATI : Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Burdur, Denizli, Eskişehir, Isparta, İzmir, Manisa, Muğla, Uşak	b	a	a	a	b	c	a	a	b	b	b	b	d	d	a	f	a	b
a. Balıkesir'de sapma:												a	a	e	e		a	
b. Antalya'da sapma:												a	x	x	x			
4. MERKEZ : Ankara, İçel, Kayseri, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde, Yozgat	b	b	a	a	b	c	a	b	b	b	b	a	d	a	b	a	a	b
a. Konya ve Niğde'de sapma:												b		b			d	
b. Kayseri, Kırşehir ve Yozgat'ta sapma																	d	
5. Amasya, Çankırı ve Çorum	b	b	a	a	b	c	b	b	a	x	b	a	d	a	b	a	a	b
a. Çankırı'da sapma:													b					
6. Sivas ve Tokat	b	b	a	a	b	c	b	b	a	b	b	a	d	a	b	d	a	a
7. Elazığ, Malatya ve Tunceli	b	b	a	a	b	a	a	a	a	b	b	a	a	a	b	d	k	b
a. Malatya'da sapma:											a		b	b			i	
8. Antep, Hatay ve Maraş	b	b	a	a	b	c	a	a	b	b	b	b	d	d	b	d	l	a

4682 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağız Üzerine Gözlemler

9. DOĞU: Bitlis, Diyarbakır, Muş, Erzurum, Kars, Urfa ve Van	b	b	a	a	a	a	a	a	a	b	a	a	c	f	f	b	e	n	a
a. Diyarbakır ve Urfa'da sapma:	a																		
b. Erzurum'da sapma:																		f	
c. Kars'da sapma:																	d	f	
10. Erzincan	b	b	x	x	x	x	x	x	x	x	x	c	f	x	b	x	l	x	
11. BATI KARADENİZ: Bolu, Kastamonu ve Zonguldak	b	a	a	a	b	c	b	b	a	b	b	b	d	a	a	b	g	a	
a. Bolu'da sapma:								b								a		b	
b. Zonguldak'ta sapma:																a			
12. ORTA KARADENİZ: Giresun, Ordu ve Samsun	b	a	a	a	b	c	b	a	a	b	b	a	a	a	b	c	h	b	
a. Ordu'da sapma:										a		e	b		b		c		
b. Samsun'da sapma:		b									b	d	h		x	m			
13. Rize ve Trabzon	b	a	b	b	h	c	b	a	a	b	b	a	b	a	b	c	e	a	
a. Rize'de sapma:										a			b						
14. Artvin:	b	b	a	a	a	a	b	a	a	a	a	a	x	x	x	d	e	a	

Tablo 2. Türkiye Ağızlarının Sınıflandırılması (Boeschoten 1991: 156)

Çayhan ağzının özellikleri bu tabloya göre şöyle gösterilebilir:

Çayhan	b	b	a	a	a	a	a	b	b	b	b	a	d	d/	b	a/	i	a/
													a	a	h			b

İkinci sınıflandırma Leylâ Karahan (1996) tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırmada Anadolu ağızları Kuzey, Doğu ve Batı olmak üzere üç ana ağız grubuna ayrılmış, her ana ağız grubunun alt ağız grupları ve ikinci derecedeki alt grupları ortaya konmuştur. Her alt ağız grubu ve ikinci derecedeki alt grubunun ayırıcı özelliklerinin belirlendiği çalışmada son derece işlevsel 28 harita da yer almıştır. Yazının girişinde, Çayhan ağzının Leyla Karahan'ın tasnifinde bir kavşak noktası görünümünde olan Ereğli bölgesinde bulunduğu, bu bölgenin, Karahan'ın haritasında (28. Harita), Batı Grubu ağızlarının VII., VIII. ve IX. alt gruplarının kesiştiği bir alan olarak görüldüğü dile getirilmiştir. Bu durumda Çayhan ağzının söz konusu alt ağız gruplarından biri veya birkaçıyla ilgili olması beklenir. Gerçekten de söz konusu ağız, VII. alt ağız grubunun karakteristiği olarak verilen sekiz özellikten altısına, VIII. alt ağız grubunun on iki özelliğinden altısına, IX. alt ağız grubunun da dokuz özelliğinden dördüne tamamen uyar. Leylâ Karahan'ın tasnifinde söz konusu alt ağız gruplarını belirleyen bu özelliklerden a) çamur, yağmur gibi kelimelerdeki ikinci ünlünün düz oluşu, b) g, h, ñ ünsüzlerinin varlığı, c) -ınca/ince zarf-fiilinin -ıncı/-inci oluşu, her üç alt ağız grubunda ortaktır. Çayhan ağzı, a ve b maddelerinde dile getirilen özelliklere sahip olmasına karşılık, -(y)I⁴ncA zarf-fiil ekinin son sesindeki geniş ünlüyü muhafaza eder. Yarı kalın ó ve ú ünlülerinin duyulması; zamir kökenli teklik ve çokluk 1. şahıs eklerinin -ım/-im, -ık/ik/-

ih olması bakımlarından VII. ve VIII. alt ağız gruplarıyla benzeşen Çayhan ağzı, teklik ikinci şahıs iyelik ekinde ilgi hâli ekinden sonra n>y değişmesi (babayın) bakımından da VIII. ve IX. alt ağız gruplarıyla ortaklaşır. Çayhan ağzının şu özellikleri ise komşu ağızlardan ve alt ağız gruplarından ayrılmasına sebep olur:

- a) Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin *gelmişem, gelmişen, gelmişek, gelmişeniz, gelmişler* şeklinde olması;
- b) Şimdiki zaman çekiminin *geliyem, geliyen, geliyi, geliyek, geliyeniz, geliyeler* olması.

Kısacası, Çayhan ağzı bir Batı Grubu ağzıdır ve her iki sınıflandırmaya göre, seslik ölçütler bakımından büyük ölçüde Orta Anadolu ağızlarına dahildir, ancak şekil özellikleri bakımından komşu ağız gruplarıyla aykırılaştığı pek çok durum vardır.

Örnek Metinler

1. bizim kóğden fa:kir bir deliğannının gónlü yoħarı kóğlüklerden bir ğıza düşmüş. ğızın çoħ ta:libi varımış. bizim kóğden dúğúrçüler giTmiş amma virmemişler ğızı. nóğürsün oğlan? giTmiş ğıza dimiş ki, ben dimiş, seni dimiş, seviyem, seni ğaçırcağım dimiş. sen şimdi beniminden geliyen mi gelmiyen mi? geliyem dimiş ğız. sandıħdan gelinnigini çıħarmış, giyinmiş ğurşanmış, haydi! ğaşmışlar. bunnar ğaçısın ğızın babasının haberi olmuş, adamlarını toPlamış, pişlerine düşmüş. ğızınan oğlan yayan, gelenner aTı. dedeyin obasının üsdünde, sızma deresinde aTılar iyice yaħlaşmışlar bunnara. ğız goħlarını aşmış bir düa yaPmış. aħa:hım dimiş, bizi düşman eline goma, ya daş iT bizi ya ğuş iT dimiş. aħahdan emir olmuş, ğı:z, oğla:n, arħadan gelenner heP daş kesilmişler. işde sen de biliyen ya gelin ğayasını, gelinin yüzü ayan bêyan seçiliyi. aTlar, asgerler canı ğıbi. işde bile olmuş fa:rıħ.

2. a:bim irahmetlik annadırdı. çağşağa mı goçbuñara mı bir yire gidiyimiş. gice vahdı... çocuğumuş daha. giderkene eşşegin üsdünde uyuhlamış. bir ses duymuş, açmış gózünü. bahmış tam ğarşısında bir kólge var, adam gibi aynı. a:bim çoħ ğorħmuş amma bell iTmemiş. çekil yolumdan dimiş. çekilmemiş. mavzeri varımış yanında, çeKmiş sıħmış. kólgenin umurunda bile olmamış. babamın didiği gelmiş aħına. üç kere ğuħü oħumuş. kólge súğmuş giTmiş. ben çoħ ğorħarım cinnerden.

3. şimdi fa:ruK sügan gelmiş çağmağa. bizim del_ummahan varmış, ğucahlamış, öpmüş. aħa:h... kóge giTdi bir şahşağa: del_ummahan başbaħanı, ğucahlamış öpmüş! çağır_acı memmeT de varmış dimiş ki, başbaħanım dimiş, çayan, çağmaħ yanıyı, tanaħar susuzluğundan ölüyü! ölüyü! dimiş, şindiki arabın neyin babası.

- O zaman köyde susuzluk mu vardı?

- işde şeyde oturuyudu ya, daştepede. daştepiye de o zaman ya:mır ya:ıP da fazla su inmedi. olan sular da çağğaraħarda beKc_oldu. su yoħ. o sırada da başbaħan gelmiş, fa:ruK sügan gelmiş. óñüne geçmiş, óña öyle dimiş. a:zı iççih yırdı irahmeTli:n. soñra herkeş yañsılamıya başladı.

4684 | Çayhan (Ereğli/Konya) Ağzı zerine Gözlemler

4. işim dosdum_marıdı. // ęapıma boręlu gelmediydi.// anası lşün giTdi. terk iTdi. iki sene sesini duyurmadı, aradılar soyladılar, yoğ... soğra bahriyeli elbisesinnen geldi.// çoğ ęzelidi, kibaradı ki biyaz beņizli. oğ kibaradı bile.// bizim ha:kan bulmuş.// yimek virdim// dillerimiş.

5. ulubazar ęünü bir şiy yaPma ha! yaPdırmazlardı esgi ęadınnar.// gice mesea: nazife yiņgeņ siyahı rmez. urama gelmiyi diyi amma bende öyle bir şeyler hiç yoğ. hiç öyle hura:fe şeylere inanmam.// bir de ęahfađtı yaparęan illa: ki daThya değecek. nce daTh ağmayınca ęahfađtı... hiç bi şiy bulamassa şekere ęařı:ı.nı batırır ağzına ağr. zabahdan ęahıřıđ ęiři/ daThya değsiğ dişi/ ıras gelsiğ onuğ içi, dir.// nası gideciyiğ?// babağ hasdayęan çoğ geldi yanna.

Kaynaklar

- Boeschoten, Hendrik (1991), "Aspect of Language Variation," *Turkish Linguistics Today* (Ed. Hendrik Boeschoten and Ludo Verhoeven), Leiden-New York-Kbenhavn-Köln: E.J. Brill, 150-165.
- Ergin, Muharrem (1984), *Türk Dil Bilgisi*, 12. Baskı, İstanbul: Boğaziçi.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karahan, Leyla (1996), *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım Faruk (2007), "-(y)XşXn Zarf-Fiili zerine," *Turkology in Turkey, Selected Papers* (Ed. Lszl Kroly), Szeged: Studia Uralo-Altaica 47, 505-520.
- Yılmaz, Emine (2007), "Ana Türkçede Kapalı e nls," *Turkology in Turkey, Selected Papers* (Ed. Lszl Kroly), Szeged: Studia Uralo-Altaica 47, 521-539.